

ΕΚΘΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΕΙΚΟΝΩΝ
ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΑΠΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Η πόλη της Καστοριάς, λόγω της γεωγραφικής της θέσεως, αναδείχτηκε σ' ένα εξέχον κέντρο ακτινοβολίας του μεσαιωνικού ελληνισμού τόσο στη βυζαντινή περίοδο, όσο και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Τούτο είναι έκδηλο όχι μόνο στην τέχνη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, που σώθηκαν ως τις μέρες μας, αλλά και στη λαμπρότητα και ομορφιά των αρχοντικών της, που είναι καρπός μιας μακραίωνης πολιτιστικής παράδοσης που συνεχίστηκε αδιάσπαστα μέσα στους αιώνες.

Από τους πολυάριθμους ναούς, που σώζονται στην πόλη, έχει περισυλλεγεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο φορητών εικόνων, που φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή της πόλεως. Οι εικόνες αυτές, που ποικίλλουν σε διαστάσεις και θεματολογία —είναι δεσποτικές εικόνες, αποστολικά, βημόθυρα, εικόνες δωδεκαόρτου κ.ά.— αποτελούν ιερά κειμήλια, συνδεδεμένα άμεσα με το θρησκευτικό βίο και την ιστορική πορεία μιας συγκεκριμένης πόλεως του μεσαιωνικού ελληνισμού, της πόλεως της Καστοριάς.

Οι εικόνες της συλλογής, μαζί με τις εικόνες που σώζονται στους ναούς της Καστοριάς, συνθέτουν ένα πολύ σημαντικό σύνολο φορητών εικόνων —βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων— το οποίο συγκαταλέγεται ανάμεσα στα σπουδαιότερα σύνολα εικόνων στον κόσμο, που έχουν διατηρηθεί ως τις μέρες μας στο Άγιον Όρος, στη Βέροια, στο Σινά, στην Κύπρο κ.α.

Από τη συλλογή αυτή των εικόνων της Καστοριάς, με την ευκαιρία των εγκαινίων του βυζαντινού Μουσείου της πόλεως, παρουσιάζονται τριάντα επτά εικόνες, που χρονικά εκτείνονται από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα έως και τον 17ο αιώνα και αντιπροσωπεύουν τα σπουδαιότερα καλλιτεχνικά ρεύματα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής την περίοδο αυτή. Παράλληλα στην ίδια αίθουσα εκτίθενται και εικόνες στο στάδιο της συντηρήσεως, με σκοπό να ενημερωθεί το ευρύτερο κοινό πάνω στο έργο συντηρήσεως των εικόνων της Καστοριάς, που γίνεται από ειδικευμένους συντηρητές του Υπουργείου Πολιτισμού.

στοριάς, που γίνεται από ειδικευμένους συντηρητές του Υπουργείου Πολιτισμού.

Πριν από τον 12ο αιώνα, με βάση τα στοιχεία που έχουμε σήμερα, δεν έχουν σωθεί φορητές εικόνες στους ναούς της Καστοριάς. Αντίθετα οι εικόνες της Καστοριάς, που μπορούν να ενταχθούν στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα και στον 13ο, είναι αρκετές σε αριθμό και υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας. Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με την παρουσία στην πόλη την περίοδο αυτή καλλιτεχνών υψηλού επιπέδου στους οποίους οφείλεται η διακόσμηση των ναών: του Αγ. Νικολάου Κασνίτζη (1160-1180), των Αγ. Αναργύρων (γύρω στα 1180), του Αγ. Στυλιανού (γύρω στα 1200), του Αγ. Δημητρίου (τέλος 12ου αι.), του Αγ. Στεφάνου (τέλος 12ου-αρχές 13ου αι.), της Παναγίας Μαυριώτισσας (αρχές 13ου αι.) και της Παναγίας Κουμπελίδικης (1260-1280).

Από τις εικόνες της περιόδου αυτής ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα του Προφήτου Ηλίου (αρ. 1), που αποτελεί αντιπροσωπευτικό έργο της υστεροκομνήνειας περιόδου, και η εικόνα του

Προφήτης Ηλίας. 1180-1200.

Πάτρα Θεολογίδου, Αρχιτέκτων-Αναστηλωτής
Νικ. Μίνως, Συντηρητής έργων τέχνης
Δημ. Καμαράκη, Ζωγράφος
Πετρ. Σγούρος, Συντηρητής έργων τέχνης

Ευθ. Τσιγαρίδας, Αρχαιολόγος
Δεσπ. Ευγενίδου, Αρχαιολόγος
Αναστ. Λαζαρίδου, Αρχαιολόγος

Οργάνωση Έκθεσης:

Αγία Παρασκευή. 15ος αι.

Αγ. Νικολάου (αρ. 2), στην οποία αναγνωρίζεται επιβίωση τρόπων της υστεροκομνήνειας ζωγραφικής στον 13ο αιώνα.

Από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα δε σώζονται τοιχογραφίες στα μνημεία της Καστοριάς. Το γεγονός αυτό φαίνεται πως είχε επιπτώσεις και στην παραγωγή φορητών εικόνων, καθόσον οι εικόνες της Καστοριάς, που μπορούν να τοποθετηθούν την περίοδο αυτή, είναι ελάχιστες σε αριθμό.

Από τα μέσα του 14ου αιώνα παρατηρείται στην Καστοριά έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα, που κλιμακώνεται σ' όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα, ακόμα και μετά την τουρκική κατάκτηση της πόλεως (1386). Νέοι ναοί ανεγείρονται και διακοσμούνται με τοιχογραφίες και εικόνες, όπως: ο Αγ. Αθανάσιος του Μουζάκη (1384-5), ο Αγ. Νικόλαος του Κυρίτζη, ο Αγ. Γεώργιος του βουνού, η Παναγία Φανερωμένη, ο Αγ. Νικόλαος του Τζώτζια, ο Αγ. Νικόλαος Μητροπόλεως και ο Αγ. Αλύπιος, ενώ σ' άλλους, όπως στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (1359-60), ανανεώνεται η διακόσμηση.

Από την περίοδο αυτή, κατά την οποία η πόλη περιέρχεται διαδοχικά από τον έλεγχο Σέρβων ηγεμόνων στον έλεγχο της ισχυρής αλβανικής οικογένειας του Μουζάκη και τέλος στην τουρκική κατάκτηση (1386), προέρχεται μια σειρά αξιολόγων εικόνων, που συναγωνίζονται σε ποιότητα τη λαμπρή, με τοιχογραφίες, διακόσμηση των ναών της περιόδου αυτής. Από τις εικόνες της περιόδου αυτής οι εικόνες της Παναγίας Οδηγήτριας (αρ. 5) και του Χριστού Παντοκράτορα (αρ. 6) είναι, πιθανότατα, έργα ενός μεγάλου καλλιτεχνικού κέντρου της αυτοκρατορίας, ίσως της Θεσσαλονίκης. Αντίθετα, οι εικόνες της Παναγίας Γλυκοφιλούσας (αρ. 7 και 8), των Αγ. Αναργύρων (αρ. 10) και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (αρ. 9) είναι έργα τοπικών εργαστηρίων, τα οποία με έδρα την Καστοριά, κινούνται στη Θεσσαλία, στη μείζονα Μακεδονία, αλλά και στο χώρο της σημερινής Αλβανίας, δουλεύοντας με την ίδια επιτυχία τοιχογραφία και φορητή εικόνα.

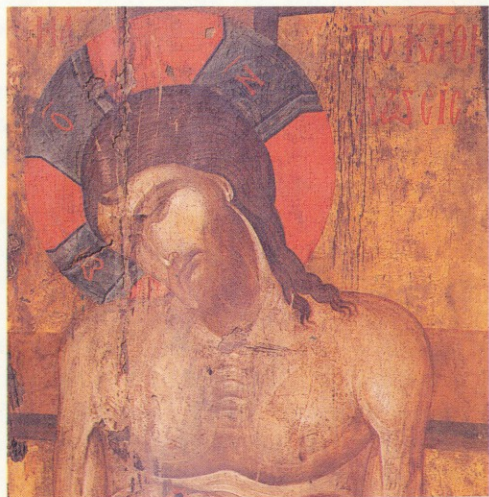
Στον 15ο αιώνα με τις συνθήκες ασφαλείας και ειρήνης, που φαίνονται να παγιώνονται μετά την Τουρκική κατάκτηση, αναπτύσσεται η οικονομία στον χώρο της άνω Μακεδονίας, γεγονός που έχει επιπτώσεις και στην καλλιτεχνική παραγωγή. Κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα ανεγείρονται και διακοσμούνται νέοι ναοί στην Καστοριά, όπως του Αγ. Προδρόμου Ομονοίας, των Αγ. Τριών (1401), της Παναγίας Ρασιώτισσας (1411;) και του Αγ. Ανδρέα του Ρουσουλή (γύρω στα 1430).

Από τις εικόνες της περιόδου αυτής που σώθηκαν στην Καστοριά, ένα μεγάλο μέρος ανήκει σε τοπικά εργαστήρια, τα οποία με έδρα την Καστοριά, κινούνται στο χώρο της μείζονος Μακεδονίας. Από καλλιτεχνική άποψη, εάν εξαιρέσουμε την υψηλή ποιότητα των εικόνων του εργαστηρίου της Καστοριάς του τελευταίου τέταρτου του 15ου αιώνα, οι εικόνες των τοπικών αυτών εργαστηρίων είτε συνεχίζουν μέσα στο πρώτο μισό του 15ου την καλλιτεχνική παράδοση του δεύτερου μισού του 14ου αι. (εικόνα Κοιμήσεως του Αγ. Νικολάου αρ. 14), είτε υιοθετούν αντικλασσικές τάσεις με χαρακτηριστική πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας (εικόνα Αγ. Νικολάου και εικόνα Αγ. Δημητρίου αρ. 15).

Η καλλιτεχνική παραγωγή στην πόλη της Κα-

Παναγία Ελεούσα. Γύρω στο 1400.

Άκρα ταπείνωση. Λεπτομέρεια από την β' όψη
αμφιπρόσωπης εικόνας. Αρχές 15ου αι.

στοριάς εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 15ου και ιδιαίτερα στην περίοδο 1480-1510. Οι τοιχογραφίες των ναών της πόλεως κατά την περίοδο αυτή, με κορυφαίο έργο τις τοιχογραφίες στο ναό του Αγ. Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας ανήκουν κυρίως σ' ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο, το οποίο στο τέλος του 15ου αιώνα εκφράζει την τάση για ανανέωση της ζωγραφικής παράδοσης του 14ου αιώνα, με την εισαγωγή στοιχείων από την καθημερινή ζωή της εποχής, την υφαντική παράδοση της Ανατολής και την ιταλική ζωγραφική του 15ου αι. Σε καλλιτέχνες του εργαστηρίου αυτού αποδίδονται οι διακοσμήσεις —εν μέρει ή εν όλω— τεσσάρων ναών της πόλεως: του Αγ. Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485-6), του Αγ. Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας (γύρω στα 1490-1500), του Αγ. Σπυρίδωνα (γύρω στα 1490-1500· ο ναός έχει κατεδαφιστεί, αλλά σώζεται τμήμα της αρχικής του διακοσμήσεως) και του Αγ. Νικολάου του Μαγαλειού (1505). Το εργαστήριο αυτό —για το οποίο γίνεται αποδεκτό ότι διαμορφώθηκε στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της Καστοριάς— έχει απλώσει, απροσδόκητα για την εποχή, τη δραστηριότητά του όχι μόνο στο χώρο της μείζονος Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, αλλά και στις γειτονικές χώρες της βαλκανικής χερσονήσου.

Στο εργαστήριο αυτό, του οποίου προδρομικές εκφράσεις εντοπίζονται σε μνημεία της Καστοριάς ήδη από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, μπορούμε να εντάξουμε με ασφάλεια, ύστερα από πρόσφατες έρευνες, και φορητές εικόνες. Ανάμεσα στις εικόνες αυτές ξεχωριστή θέση κατέχουν τα βημόθυρα με την παράσταση του Ευαγγελισμού (αρ. 18 και 19).

Την περίοδο από το τέλος του 15ου αιώνα έως τον 18ο αιώνα σώζονται στην Καστοριά πολλοί ναοί με τοιχογραφίες, που καλλιτεχνικά εντάσσονται σε εργαστήρια της λεγόμενης σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδος. Από τα πιο σημαντικά μνημεία με τοιχογραφίες της περιόδου αυτής είναι οι ναοί: Αγ. Απόστολοι (1547), Παναγία Ρασιώτισσα (1553), παρεκκλήσιο του Ιωάννου του Θεολόγου στη Μαυριώτισσα (1552), Παναγία του Άρχοντος Αποστολάκη (1606), Αγ. Δημήτριος (1608-1609), Αγ. Νικόλαος του άρχοντος Θωμανού (1639), Αγ. Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας (1663) κ.ά.

Οι εικόνες της σχολής αυτής, σε αντιδιαστολή με τις εικόνες της κρητικής σχολής, κυριαρχούν στην Καστοριά, και εντάσσονται σε αντικλασικές ροπές της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Ωστόσο σε ορισμένες απ' αυτές, όπως στην εικόνα του Ευαγγελισμού (αρ. 21) και στα Αποστολικά (αρ. 24 και 26) αναγνωρίζονται παράλληλα επιδράσεις των ιδεαλιστικών τάσεων της κρητικής σχολής.

Μια άλλη ομάδα εικόνων, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πόλη της Καστοριάς είναι έργα της λεγόμενης κρητικής σχολής. Η σχολή αυτή, όπως είναι γνωστό, διαμορφώνεται στον 15ο αιώνα στην Κρήτη, από καλλιτέχνες που ήρθαν από την Κωνσταντινούπολη, με βάση τον κλασικίζοντα ιδεαλισμό της τέχνης της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων.

Έργα της σχολής αυτής, εάν εξαιρέσουμε τα μεγάλα μοναστικά κέντρα του Αγίου Όρους και των Μετεώρων, δεν έχουν διαπιστωθεί μέχρι στιγμής στην Μακεδονία, παρά μόνο στην Καστοριά. Οι εικόνες αυτές της Καστοριάς, που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, είναι έργα που πρέπει να έχουν εισαχθεί στην πόλη από τα Επτάνησα, ή τη Βενετία, μέσω των Ιωαννίνων ή των παραλίων πόλεων της Δαλματίας και της Αλβανίας. Τα έργα αυτά, όπως οι εικόνες του Χριστού (αρ. 32) και της Παναγίας βρεφοκρατούσας (αρ. 33), στον ιταλικό τύπο της *Madre della Consolazione*, αποδεικνύουν τις σχέσεις που αναπτύσσει η πόλη της Καστοριάς από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα με τον ελληνισμό της διασποράς στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Αδριατικής και των Ιονίων νήσων, αλλά και με την ίδια τη Βενετία. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις εικόνες του Χριστού (αρ. 30) και της Παναγίας (αρ. 31), έργα ενυπόγραφα του ζωγράφου Ιωάννη Περμενιώτη ή Παρμενιάτη (:), ο οποίος δουλεύει στη Βενετία στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα.

Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Εικόνα εξωφύλλου. Παναγία Ευαγγελισμού σε βημόθυρο. Τελευταίο τέταρτο 15ου αι.